

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2017/2

yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17

Metnin mi Yorumun mu Tahrifi? -Buhârî'nin Tahrif Meselesine Yaklaşımı Üzerine-

Mesut KAYA*

Özet

Buhârî'nin, *el-Câmiu's-Sahih* adlı eserinde yer alan "Hiç kimse Allah'ın kitaplarından birinin lafzını silip yok edemez; fakat onu tahrif edebilir yani hakiki anlamı dışında te'vil edebilir" biçimindeki ibare, hem aidiyeti hem de anlam içeriği açısından tartışılmıştır. İbareyi İbn Abbas'a nispet edenler olduğu gibi, Buhârî'nin kendisine nispet edenler de vardır. Çoğu Buhârî şârihinin de belirttiği üzere ibare Buhârî'ye aittir ve Buhârî bununla önceki semavi kitapların metin olarak değil yorum olarak tahrif edildiğini, yani bu kitapların asıl anlamları dışında farklı te'villere maruz kaldıklarını ifade etmektedir. Geç dönemde İbn Haldûn, Makrîzî gibi âlimlerce taraftar bulacak olan bu görüş, erken dönemde Buhârî tarafından gündeme getirilmiştir. Bu makale bahse konu ifadenin aidiyeti, delaleti ve tarihi arka planını araştırmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, İbn Abbas, geçmiş semavi kitaplar, tahrif, te'vil.

Distortion of the Text or Commentary? -On al-Bukhârî's Approach to Distortion Issue-

Abstract

The sentence of "No one can dismiss the words of one of the Allah's books but they may distort it, that is, they may interpret (ta'wil) differently from its (true) meaning" in al-Bukhârî's work, titled "al-Jâmi' al-Sahih" has been discussed in terms of both attribution and meaning. There are some who attribute the sentence to Ibn Abbas and the others attribute it to al-Bukhârî himself. As the most of commentators of the al-Bukhârî's work declare, the sentence belongs to al-Bukhârî and he argues in this sentence that the past biblical books are distorted in terms of not the text but also their ucommentary, that is, these books are subjected to different ta'wils, outside of their original meanings. In the late period, this view which would have been supported by the scholars of the late period such as Ibn Khaldun and al-Makrîzî, was brought into question in the early period by al-Bukhârî. This article investigates the attribution, meaning and historical background of the sentence.

Keywords: al-Bukhârî, Ibn Abbas, past biblical books, distortion, ta'wil (interpretation).

* Doç. Dr., Şırnak Ü., İlahiyat Fakültesi, Tefsir A. B. D.
mesudkaya@hotmail.com

Giriş

Buhârî'nin genel anlamda *el-Câmiu's-Sahih*'i özel anlamda da “Kitâbü't-Tefsîr” bölümü, tefsir ilmi açısından oldukça önemlidir. Buhârî (ö. 256/869) gerek “Kitâbü't-Tefsîr”de gerekse kitabının sair kısımlarında sadece ayetlerin tefsiriyle ilgili rivayetleri serdetmekle yetinmemiş, garibu'l-Kur'an türünden pek çok kelimenin filolojik izahlarına da yer vermiştir. İlk bakışta bir hadis mecmuasında bu izahların varlığı insanı şaşırtsa da *Sahih-i Buhârî*'nin diğer hadis mecmualarından bazı yönlerden farklılık arz etmesi bu durumu anlaşılabilir kılmaktadır.¹

“Kitâbü't-Tefsîr”in yanı sıra Buhârî'nin ayetlere filolojik izah getirdiği bölümlerden biri de “Kitâbü't-Tevhid”dir. Buhârî burada en-Nisâ sûresinin 46. ayetinde (ayrıca el-Mâide sûresinin 13 ve 41. ayetlerinde) geçen {يُحَرِّفُونَ} fiilini de şöyle açıklamıştır. “Hiç kimse Allah'ın kitaplarından birini silip yok edemez; fakat onu tahrif edebilir, yani hakiki anlamı dışında te'vil edebilir.”

² وَلَيْسَ أَحَدٌ يُزِيلُ لَفْظَ كِتَابٍ مِنْ كُتُبِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَلَكِنَّهُمْ يُحَرِّفُونَهُ، يَتَأَوَّلُونَهُ عَلَى غَيْرِ تَأْوِيلِهِ)

Bir kısım âlimler Buhârî'de yer alan bu sözün, siyakındaki rivayetlerden hareketle İbn Abbas'a ait olduğunu düşünürken, bir kısmı da İbn Abbas'a değil, Buhârî'nin kendisine ait olduğunu düşünmüşlerdir. Aidiyeti hesaba katılmadan bakıldığında, bu ibareden semavi kitapların lafzî tahrife uğramış olmasının mümkün gözükmediği, söz konusu olanın sadece te'vil yoluyla yapılan yorum tahrifi olabileceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla semavi kitapların lafzen değil de yorum olarak tahrife uğradığını düşünenler için bu ibare önemli bir delil oluşturmaktadır. İbarenin İbn Abbas'a ait olduğunun düşünülmesi bu görüşe daha da kuvvet kazandırmaktadır. Buhârî'ye ait olduğu düşünüldüğünde ise, Buhârî'nin hangi saiklerle bu görüşü benimsediği meselesi gündeme gelmektedir. O bakımdan bu araştırmada, Buhârî'de yer alan söz konusu ibarenin, İbn Abbas'a mı, Buhârî'ye mi ait olduğu ve anlam çerçevesi araştırılacaktır. Araştırmada müfessirlerin yanı sıra, hadis şârihlerinin görüşlerine müracaat edilecek, Buhârî'nin yaşadığı dönemde tahrif algısı ve onun çağdaşı diğer müelliflerin görüşleri çerçevesinde meselenin tarihi arka planı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1 M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto, 2012), 145, 146; M. Fâzıl b. Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricâliih* (Kahire: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1390/1970), 41.

2 Buhârî, “Tevhid”, 55.

Bilindiği gibi Kur'an, Tevrat ve İncil gibi diğer semavi kitapların müntesiplerinin kitaplarına karşı takındıkları menfi tutumlardan söz etmektedir. Kur'an'daki bu beyanlar, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren söz konusu kitapların orijinalliğini koruyup koruyamadıkları tartışmalarını gündeme getirmiştir. Âlimler gerek Kur'an'ın bu tür beyanlarını anlamak ve yorumlamak, gerekse Ehl-i Kitab'la girdikleri ilmi tartışmalarda sağlam deliller ortaya koymak için tahrif meselesine bir hayli mesai harcamışlardır.

Konuyla ilgili ortaya üç farklı yaklaşım çıkmıştır: İlki Goldziher'in (ö. 1921) ifadesiyle modern dönem Kitab-ı Mukaddes kritisizmini çağırıştırır tarzda doğrudan bu kitaplar üzerine yürüttüğü araştırmalar neticesinde lafzi tahrifin olduğunu benimseyen İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi âlimlerin yaklaşımıdır.³ İkincisi İbn Teymiyye (ö. 728/1327) gibi âlimlerin gündeme getirdiği kısmi tahrifin varlığını savunan, bu tür kitaplarda ilâhî kelimelerin varlığına sahip pek çok pasajın bulunduğunu ileri süren yaklaşımıdır. Üçüncüsü de İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi alimlerce taraftar bulan, ilâhî kitapların lafzen değiştirilmesinin mümkün olmadığını ve ancak yorumda tahrif yapılmış olması gerektiğini dile getiren yaklaşımdır.⁴

1. Cümlelerin Aidiyeti Eksenli Tartışmalar

İbn Haldûn, yorum tahrifini savunurken Buhârî'de yer alan ibareyi delil olarak göstermiş ve bunu İbn Abbas'a nispet etmiştir. İbn Haldûn *Kitâbü'l-İber*'de şunları söylemektedir:

Yahudi alimlerinin Tevrat'ın birtakım yerlerini dinlerindeki çıkarları doğrultusunda değiştirdikleri söylentilerine gelince, Buhârî'nin *Sahih*'inde naklettiğine göre İbn Abbas bunun mümkün olmadığını söylemiş ve demiştir ki: "Herhangi bir topluluğun peygamberlerine indirilen bir kitabı kasten tahrif etmeleri mümkün değildir –ya da İbn Abbâs bu anlamaya gelen bir şey söylemiştir-. Onu ancak tev'il yoluyla değiştirmiş ve tahrif etmişlerdir."⁵

Girişte de değinildiği gibi İbn Haldûn'un İbn Abbas'a nispetle yer verdiği rivayetin İbn Abbas'a mı yoksa Buhârî'ye mi ait olduğu ihtilafıdır.⁶ Esasen Buhârî'deki bu ibare Kur'an'ın garip lafızlarının izah edildiği bir kontekste gelmiştir. Buhârî, *مَا بَلَّغْتُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ*

3 Goldziher, "Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II", çev. Cihad Tunç, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1982): 260.

4 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri Şerhu Sahih'i'l-Buhârî*, nşr. Muhibbüddin el-Hatib (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 13: 523, 524; Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat* (İstanbul: Pınar Yay., 2002), 229-251; Muhammet Tarakçı, "Tahrif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: TDV Yay., 2010), 423, 424; Necmettin Gökkr, "Kur'an-ı Kerim Açısından İlahî Kitapların Tahrifi Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000): 221-223.

5 İbn Haldûn, *Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Târihi'l-Arab ve'l-Berber*, nşr. Halil Şehhâte (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 2: 7; krş. Ebu't-Tayyib Muhammed Siddık Han el-Kinnûci, *Fethu'l-Beyân fi Makâsidi'l-Kurân*, thk. Abdullah el-Ensâri (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1412/1992), 3: 376; Goldziher, "Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II", 257. Bir kısım araştırmacılar, İbn Haldûn'un Târihi'inde yer alan bu ifadelerin, bazı Mukaddime baskılarında da yer aldığını, bazılarında ise yer almadığını söylemişlerdir. Adam, Muhammed Mehdi el-Hıbbâbî'nin (Kahire, 1936, I, 8) tahkikli nüshasını referans gösterirken, Gökkr, Mukaddime'nin Muhammed Sahip Pirizâde'ye ait tercümenin yazma nüshasında (Süleymaniye Ktp. Hacı Mehmed Efendi, nr. 4830, vr. 5) söz konusu ifadeleri gördüğünü belirtmektedir. Adam, *Tevrat*, 254; Gökkr, "İlahî Kitapların Tahrifi Meselesi", 222. Goldziher ise bizim yer verdiğimiz gibi eserin Bûlak baskısının ikinci cildine, yani Mukaddime'ye değil de *Tarih*'in kendisine referansta bulunmuştur. Ayrıca İbn Haldûn Tarih'i'nin Abdullatif Suphi Paşa tarafından çevrilen ve *Miftâhu'l-İber* adı verilen kısmında da ilgili ibarelere rastlanmaktadır. (Transkripsiyon: Emine Öztürk-Sertaç Demir, (İstanbul: Rağbet, 2016), 35, 36).

6 Adam, İbn Haldûn'un İbn Abbas'a nispetle yer verdiği bu görüşü nakletmekte, İbn Haldûn'un sözüyle İbn Abbas'ın sözünün birbirine karıştığını söylemekte, ancak sözün Buhârî'ye ait olabileceği yönünde herhangi bir görüş belirtmemektedir. Adam, *Tevrat*, 254, 255.

{رَقِيبٌ عَيْدٌ} “İnsan ne zaman bir söz söylese, mutlaka yanında onu çok dikkatle gözetleyen birisi vardır”⁷ ayetinin tefsiri sadedinde İbn Abbas’ın: “Hayır ve şer yazılır” görüşünü nakleder. Daha sonra “Yuharrifûn”⁸ ibaresinin tefsiri olan “Yuzilûn” (siler, yok ederler) ibaresi, ardından da İbn Abbas’a nispet edilen söz konusu ibare gelir.

İbn Kesir (ö. 774/1373) Âl-i İmrân sûresinin 78. ayeti bağlamında yer verdiği bu sözü, İbn Haldûn gibi İbn Abbas’a nispet etmiştir. Ona göre ayet, Yahudilerden bir grubun Allah’ın kelamında kastedilen anlamları yok ederek, bir kısım hükümleri Allah’ın kitabındanmış izlenimi vermeleri ve kendi görüşlerini Allah’ın hükmümüştü gibi ileri sürmelerini anlatmaktadır. İbn Kesir, Mücâhid’in, Şa’bî’nin, Hasan-ı Basrî’nin, Katâde ve Rabî b. Enes’in “Dillerini kitapla eğip bükerler” ifadesini “tahrif ederler” şeklinde anladıklarını, Buhârî’nin de İbn Abbas’tan bu şekilde naklettiğini söylemiştir.⁹

İbn Kesir’in, İbn Ebî Hâtim kanalıyla Vehb b. Münebbih’ten (ö. 114/732) naklettiği aşağıdaki rivayet, onun İbn Abbas’a nispet edilen bu sözden manevî tahrifi çıkardığı anlaşılmalıdır:

Tevrat ve İncil Allah’ın indirdiği gibidir. Ondan bir harf bile değişmemiştir. Fakat onlar, tahrif, te’vil ve kendi kendilerine yazdıkları kitaplarla saptırmışlar ve “Allah katından olmadığı halde Allah katındandır,” demişlerdir. Allah’ın kitapları ise korunmuştur, değişmez.¹⁰

Ancak İbn Kesir, her ne kadar ayette Yahudilerden bir grubun manevî tahrife yöndüklerinin kastedildiğini düşünüp rivayetlere bu bağlamda yer vermiş olsa da kesin bir şekilde lafzî tahrifin yapıldığını düşünmektedir:

Vehb, şayet Yahudilerin elinde bulunan Tevrat’ı kastediyorsa, onda tebdil, tahrif, ekleme ve çıkarma yapılmıştır. Onun Arapça tercümesini kastediyorsa, onda da pek çok hata, ekleme, çıkarma ve fahiş hatalar vardır. Tevrat’ın Arapça nüshası, Arapçaya tefsiri tercümesi türündendir; anlamının çoğu, hatta tamamı yanlış ve bozuktur. Şayet Vehb, Allah’ın kitaplarıyla Allah katındaki kitapları kastediyorsa, dediği gibi bunlar korunmuş, bunlara hiçbir şey karışmamıştır.¹¹

Buhârî’de yer alan bu ibarenin bizzat Buhârî’nin kendisine ait olduğunu düşünenler de vardır. Zerkeşi (ö. 794/1392) bunlardan biridir. Zerkeşi, Buhârî’nin Tevrat’taki tahrifin lafzî değil, manevî olduğu yönündeki görüşe meylettiğini, böylelikle bu kitabı mütalaa etmenin caiz olduğu görüşünü benimsediğini söylemektedir. Ancak Zerkeşi’ye göre bu bâtıl bir görüştür.¹²

Konuyu Buhârî şerhinde ayrıntılarıyla ele alan İbn Hacer (ö. 852/1448): “Bu sözün İbn Abbas’a aidiyetinin sabit bir tarikten geldiğini görmedim. Fakat öncesi ve sonrası ona aittir” demektedir. İbn Hacer ayrıca Buhârî’nin İbn Abbas’tan naklettiği bir başka hadisin burada sözü edildiği şekildeki bir tahrif anlayışına da aykırı düştüğünü söylemektedir. Küşmihenî’nin rivayetinde Buhârî’nin “Hiç kimse Allah’ın kitaplarından birinin lafzını silip yok edemez, fakat onu tahrif edebilir yani hakiki anlamı dışında te’vil edebilir” ziyadesinin bulunduğunu dile getirir. İbn Hacer daha sonra hocası İbnü’l-Mülakkın’ın (ö. 1401/804) da konuyla ilgili görüşünü nakleder. Ona göre burada ayetin tefsiriyle ilgili [biri lafzî diğeri

7 Kâf 50/18.

8 en-Nisâ 4/46, el-Mâide 5/13, 41.

9 Bkz. İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1420/1999), 2: 65.

10 İbn Kesir, *Tefsîr*, 2: 65.

11 İbn Kesir, *Tefsîr*, 2: 65.

12 İbn Hacer, *Fethu’l-Barî*, 13: 526.

manevî tahrifi dile getiren] iki ayrı görüş vardır. Buhârî, bu cümleleriyle tercihini manevî tahrifi kabul eden görüşten yana kullanmıştır.¹³

İbn Hacer hocasının görüşünü naklettikten sonra, “ve leyse ehadün... sözünün, Buhârî’ye aidiyeti kesin gibidir; Buhârî İbn Abbas’ın ilgili ayetin tefsirine ilavede bulunmuştur; bununla birlikte İbn Abbas’ın ilgili ayetin tefsirindeki görüşünün kalan kısmı olması da muhtemeldir” demiştir.¹⁴ İbn Hacer’in, “yeteevvelün” sözünün şerhinde, Buhârî’nin Yahudilerin bir çeşit te’vil ile anlamı tahrif ettiklerini kastettiğini söyleyerek meseleyi sözün Buhârî’ye aidiyeti üzerinden değerlendirmiş olması, onun da nihai olarak sözün Buhârî’ye ait olduğu görüşünde olduğunu göstermektedir.¹⁵

Buhârî şârihlerinden, Aynî (ö. 1451/855) ise “yuzilün” ifadesini sonraki cümleyle uyumlu olacak şekilde, “anlam yönüyle onu izale ederler, gerçek anlamı dışında te’vil ederler” biçiminde açıklamaktadır.¹⁶

Esasen, Buhârî’nin “yuharrifün” ibaresinin tefsirine ve Kitâbü’t-Tevhîd’in 55. babındaki filolojik tahlillerin bütününe dikkatlice bakıldığında, meselenin İbn Abbas rivayetinden bağımsız bir biçimde ele alındığı görülür:

{وَالطُّورِ وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ} {الطور: 1} قَالَ فَتَادَةٌ: «مَكْتُوبٌ»، {يَسْطُرُونَ} {القلم: 1}: «يَخْطُونَ»، {فِي أُمِّ الْكِتَابِ} {الزخرف: 4}: «جُمْلَةُ الْكِتَابِ وَأَصْلُهُ»، {مَا يَلْفِظُ} {ق: 18}: «مَا يَتَكَلَّمُ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا كَتَبَ عَلَيْهِ» وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «كُتِبَ الْخَيْرُ وَالشَّرُّ»، {يُحَرِّفُونَ} {النساء: 46}: «يُزِيلُونَ، وَيَلَيِّسُ أَحَدٌ يَزِيلُ لَفْظَ كِتَابٍ مِنْ كُتُبِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَلَكِنَّهُمْ يُحَرِّفُونَهُ، يَتَأَوَّلُونَهُ عَلَى غَيْرِ تَأْوِيلِهِ» {الأنعام: 156}: «يَلَاوَنُهُمْ»، {وَأَعْيَبَهُ} {الحاقة: 12}: «حَافِظَةً»، {وَتَعْيَبَهَا} {الحاقة: 12}: «تَحَقَّقَهَا»، {وَأَوْحَىٰ إِلَيْنَا هَٰذَا الْقُرْآنَ لِأُنذِرَكُمْ بِهِ} {الأنعام: 19}, {يَعْنِي أَهْلَ مَكَّةَ} {وَمَنْ بَلَغَ} {الأنعام: 19}: «هَٰذَا الْقُرْآنَ فَهُوَ لَهُ نَذِيرٌ».¹⁷

“Tür’a ve satır satır yazılan kitaba andolsun ki...” (et-Tür 52: 1, 2) Katâde demiştir ki: “Mestür, yazılmış demektir.” (Kalemle) yazdıklarına andolsun ki...” (el-Kalem 68:1) Yesturün, yehuttün (yazdıklarını) demektir. “(Kur’an) bir ana kitaptadır...” (ez-Zuhuf 43:4) Ana kitap, kitabın tamamı ve aslı demektir. “İnsan ne zaman bir söz söylese...” (Kâf 50:18) İnsan ne zaman bir şey söylese o hemen onun adına kaydedilir. Nitekim İbn Abbas demiştir ki: “Hayır ve şer, hepsi yazılır.” “(Kelimeleri) tahrif ederler.” (en-Nisâ 4: 46). Silip yok ederler. Halbuki hiç kimsenin Allah’ın kitaplarından bir kitabı silip yok etmesi mümkün değildir. Fakat tahrif edebilir, yani hakiki anlamı dışında te’vil edebilir. “(Biz o kitapların okunuşlarından (habersizdik demeyesiniz diye...))” (el-Enâm 6:156) Dirâsetihim, tilâvetihim (okunuşlarından) demektir. “Algılayan (kulaklar)...” (el-Hâkka, 69:12) Vâiyetün, hâfızatün (algılayan/ezberleyen) demektir. “(Bu ibretleri) algılayasınız diye...” (el-Hâkka, 69:12) Teiyehâ, tahfezuhâ (onları algılayın ezberleyin diye) demektir. “Bana bu Kur’an onun sizi uyarmam için vahyedildi.” (el-Enâm 6: 19) Sizi yani Mekke halkını. “Ve ulaştığı herkesi...” (el-Enâm 6: 19) “Bu Kur’an’ın ulaştığı herkesi. Zira Kur’an herkes için bir uyarıcıdır.”

İbn Hacer’in de dikkat çektiği gibi İbn Abbas’ın sözü Kâf sûresi 18. ayetin tefsiri ile bitmiş, Buhârî en-Nisâ sûresi 46. ayetin tefsirine geçmiştir. İbn Hacer ayrıca, İbn Ebî Hâtim’in, İbn Abbas’tan {دِرَاسَتُهُمْ}¹⁸ ibaresinin tefsiri ile ilgili “يَلَاوَنُهُمْ” açıklamasını,¹⁹ daha son-

13 İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, 13: 523.

14 İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, 13: 523.

15 İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, 13: 526.

16 Aynî, *Umdetü’l-Kârî Şerhu Sahihî’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, ts.), 25: 196.

17 *Sahih-i Buhârî*, thk. M. D. el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1407/1987), 9: 160.

18 el-Enâm 6/156.

19 İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Baz, 1419), 5: 1425.

ra gelen {وَأَعْبَتُهُ} ²⁰ ifadesinin tefsiri ile ilgili de “حَافِظَةٌ” açıklamasını ²¹ naklettiğini kaydetmektedir. Ancak arada kalan söz konusu ifadelerin İbn Abbas’a aidiyeti noktasında herhangi bir rivayet gelmemiştir. ²²

Dolayısıyla bu görüşün Buhârî’ye ait olduğunu ve onun manen tahrifi kabul ettiğini düşünmemize herhangi engel bulunmamaktadır. Öte yandan Buhârî, İbn Abbas’tan Tevrat’ın tahrifi ile ilgili bir başka rivayet nakletmiştir: İbn Abbas şöyle demiştir:

Ey Müminler! Nasıl oluyor da Ehl-i Kitab’a soruyorsunuz? Allah’ın peygamberine indirilen kitabınız Allah hakkında en yeni bilgileri vermektedir. Siz onu değiştirilmemiş haliyle okuyorsunuz. Allah size, Ehl-i Kitab’ın Allah’ın yazdıklarını değiştirdiklerini, kendi elleriyle kitabı tahrif ettiklerini ve “Bu Allah katındandır” diyerek az bir değere değiştirdiklerini haber vermiştir. Size gelen ilim onlardan bir şey sormayı yasaklamadı mı? Vallahi size indirilen hakkında size soru soran hiç kimseyi görmedik. ²³

Bu rivayet İbn Abbas’ın açıkça lafzî tahrifi kabul ettiğini gösterdiği için bu, söz konusu ibarenin İbn Abbas’a aidiyetini geçersiz kılar.

İbnü’l-Mülakknın da dile getirdiği gibi, Buhârî’nin “yuharrifûn” ibaresini tefsirinde birbirine zıt iki ayrı görüşün varlığı söz konusudur. O halde Buhârî’nin “yuharrifûn” ifadesinin tefsirinde yer verdiği “yuzilûn”un aidiyetini tespit etmek için onun kaynaklarına bakmak gerekmektedir. Çalışmanın başında da dile getirildiği üzere, Buhârî tefsirinin pek çok yerinde Kur’an ayetlerinin filolojik yorumlarına yer vermiştir. Gerek İbn Hacer ve Aynî gibi Buhârî şârihlerinin gerekse Buhârî’nin kaynakları üzerindeki çalışmasında M. Fuad Sezgin’in dikkat çektiği gibi, Buhârî’nin bu filolojik izahlarında en çok müracaat ettiği iki isim, Basra mektebinden Ebû Ubeyde Ma’mer b. Müsennâ et-Teymî (ö. 209/824) ile Kufe mektebinden Ebû Zekeriya Yahya el-Ferrâdır (ö. 822/207). Sezgin’in ifadesiyle Buhârî, bu iki müfessirin eserlerinden sadece Kitâbü’t-Tefsîr’de değil, *Sahih*’inin hemen her yerinde bir fırsatını bulup bazen de tekrarlarla bol bol malzeme aktarmıştır. ²⁴ Buhârî özellikle de Ebû Ubeyde’den o kadar çok nakil yapmıştır ki, bu, kimi şârihlerin tenkidine bile sebep olmuştur. ²⁵

Söz konusu ibarenin şerhinde de gerek İbn Hacer, gerekse Aynî, Ebû Ubeyde’nin *Mecâzü’l-Kur’ân*’ına müracaat etmişler ve Ebû Ubeyde’nin en-Nisâ sûresi 46. ayetin tefsirinde söylediği “يَقْلُبُونَ وَيُغَيِّرُونَ” (tersyüz ederler ve değiştirirler) cümlesini nakletmişlerdir. Ebû Ubeyde’nin bu cümlesi lafzî tahrife işaret etmekle birlikte, Buhârî’nin nakliyle birebir aynı ifadeleri içermemektedir. Tespitimize göre, Ebû Ubeyde Buhârî’nin naklettiği, “yuharrifûne”nin tefsiri olan “yuzilûne” ibaresini, en-Nisâ sûresi 46. ayetin tefsirinde değil, el-Mâide sûresi 13. ayetin tefsirinde zikretmiştir. ²⁶ Dolayısıyla Buhârî’nin nakli pek çok garîbu’l-Kur’an lafzının tefsirinde olduğu gibi Ebû Ubeyde’ye aittir ve aşağıda temas edileceği gibi, Buhârî’nin bu anlamı tercih etmesinin bir anlamı vardır. Sezgin’in tespitine göre Buhârî, Ebû Ubeyde’den yaptığı nakillerde, Ebû Ubeyde’ye ait bir tefsiri, farklı yerler ve kelime şerhlerinde hüccet olarak kullanmakta, herhangi bir surede bulunan bir kelimeyi tefsir etmeyi isteyip de orada Ebû Ubeyde’nin tefsirini bulamayınca o kelimenin veya aynı

20 el-Hâkka 69/12.

21 İbn Ebî Hâtim’in tefsirinin yukarıda verdiğimiz baskısında bu rivayet mevcut değildir.

22 İbn Hacer, *Fethu’l-Bari*, 13: 523, 526.

23 Buhârî, “Şehâdât”, 29, “İtisâm”, 25; *Halku Ef’âli’l-İbâd*, 93.

24 Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 153.

25 Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 155.

26 Ebû Ubeyde, *Mecâzü’l-Kur’ân*, 1: 158. Buhârî’nin bu nakline İbn Hacer, Aynî ve onun Ebû Ubeyde’den nakillerini liste halinde veren M. Fuad Sezgin de temas etmemiştir.

kökten diğer bir şeklinin diğer bir surede geçen tefsirine müracaat etmektedir.²⁷ Bu tür örneklerin varlığı da bu tespitemizi güçlendirmektedir.

Buhârî'nin Ebû Ubeyde'den naklettiği cümleyi takip eden cümle ise daha farklı bir anlam içeriğine sahiptir ve ilk cümleye bütünüyle muhalif görünmektedir. Buhârî bu cümlesiyle Ebû Ubeyde'nin "yuzilûn" ibaresini "veleyse ehadûn yuzilû..." cümlesiyle nakzetmekte, "velâkinnehum yeteevvelühê alâ ğayr-i te'vîlih" cümlesiyle, manevî tahrifi ihtiva eden kendi görüşünü ortaya koymaktadır. O zaman Buhârî'nin muhalefet ettiği bu görüşü niçin naklettiği sorusunun cevabı aranmalıdır.

Yukarıda da değinildiği gibi, Buhârî, *Sahih*'inin hemen hemen tamamında Ebû Ubeyde'nin görüşlerini zaman zaman da tekrarlarla nakletmektedir. Bazen bu nakillerin, içinde bulunduğu babların konularıyla alakalarını kurmakta da güçlük çekilmektedir. Sezgin, bir hadis mecmuasında bu tür filolojik izahların fazlasıyla varlığının sebebini, öncelikle Buhârî'nin filolojik meselelere karşı derin vukuf ve alakasıyla, özellikle kendi döneminde birçok kimse tarafından tenkit edilen Ebû Ubeyde'yi ve onun *Mecâzü'l-Kur'an*'ını kaynak olarak kullanmakla şahsi takdirini ve tefekkürünün özgür tarafını ortaya koymakla açıklamıştır. Ebû Ubeyde, bahse konu tefsirinde Kur'an'ın pek çok müşkilini halletmiş olmakla, -kendinden sonraki eserleri etkilediği gibi-²⁸ Buhârî'yi de etkilemiş, bu etki Ebû Ubeyde'ye karşı derin bir hayranlığa dönüşmüştür.²⁹

Görünen o ki Buhârî, "yuharrifûn" ibaresinin tefsirinde de genel teamülünü korumuş ve kaynak olarak kullandığı Ebû Ubeyde'ye referansta bulunma gereği duymuştur. Bununla birlikte o kendi şahsî fikrini ortaya koymaktan da çekinmemiş, Ebû Ubeyde'nin lafzî tahrifi dile getiren görüşünü reddetmiştir.

2. Cümlelerin Delâleti Eksenli Tartışmalar

Cümlelerin aidiyetini tespitten sonra şimdi Buhârî'nin hangi siyakta söz konusu Kur'an ifadesini tefsir ettiğini, bir başka deyişle ibarenin geçtiği babla ayetin alakası ve Buhârî'nin bu cümleden kastının ne olduğu üzerinde durabiliriz.

Bilindiği gibi, Buhârî'nin bab başlıkları (terâcim) ile, başlıklar altında zikrettiği bilgi ve rivayetlerin alakasının kurulması şârihlerce üzerinde çokça mesai harcanan bir konu olmuştur. O bakımdan Buhârî'nin söz konusu ibareyi hangi siyakta zikrettiğini tespit önemlidir. Buhârî, bahse konu ibareyi *Sahih*'in son kitabı olan "Kitâbü't-Tevhîd" in {بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ} {بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ} başlıklı 55. babında zikretmektedir. Başlığa çekilen bu ayet³⁰ Kur'an-ı Kerim'in nüzulünden önce Levh-i Mahfûz'da yazılı bulunduğunu ve herhangi bir varlığın ona müdahalesinden korunduğunu anlatmaktadır.

Buhârî'nin bu babda yer verdiği filolojik izah ve rivayetlerin ortak noktasının kitap/yazı/yazılı malzeme olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim getirilen ilk kelime "Kitâbün mastûr", -Katâde'den rivayetle- "mektûb" şeklinde,³¹ sonra da "yesturûn", kelimesi "yahuttûn" şeklinde açıklanmıştır. Filolojik izahlardan sonra getirdiği iki rivayet de aynı

27 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 164, 165.

28 Bkz. Emin el-Hülî, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, çev. Emrullah İşler ve Mehmet Hakkı Suçin (Ankara: Kitâbiyât, 2006), 80-83.

29 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 163.

30 el-Bürûc 85: 21, 22.

31 Buhârî, burada Katâde'den muallak olarak naklettiği rivayeti, *Halku Ef'âli'l-İbâd* adlı eserinde (thk. Abdurrahman Umeyra (Riyad: Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, ts.), 47) senediyle zikretmiştir. Ebû Ubeyde de "mestûr" kelimesini "mektûb" diye ve fakat Katâde'ye dayandırmaksızın açıklamıştır.

temayı işlemektedir: "Allah mahlukatı yaratmadan önce bir yazı yazmıştır: 'Rahmetim gazabımı geçmiştir.' Bu, nezdinde arşının üzerinde yazılıdır."

Halku Ef'âli'l-İbâd adlı eserinde de Buhârî, Kur'an'ın mahluk olmadığı meselesini izah ederken, başlık dahil Kitâbü't-Tevhîd'in 55. babındaki ayetlere yer vermiştir. Söz konusu eserdeki izahlar, Buhârî'nin bu babda farklı kelimelerin filolojik izahlarını niçin topladığını daha iyi açıklar mahiyettedir: "Mushaflarda yazılmış (mestûr/mektûb), kalplerde ezberlenmiş (mû'â), tilavet edilen, açıklanan ve tespit edilen Kur'an, Allah'ın kelâmı olup mahluk değildir."³² Buhârî, burada Kur'an'ın yaratılmamışlığı yanında, onun gerek nüzulünden önce gerekse nüzulünden sonra herhangi bir müdahaleye uğramadığına işaret etmektedir.

Şu halde Buhârî'nin "yuharrifûn" kelimesini bu sıyakta zikretmesi, yazı/yazılı metinle ilişkilendirilmelidir. Buhârî'nin Ebû Ubeyde'nin en-Nisâ sûresinde zikrettiği "yukallibûn ve yeteğayyarûn" cümlelerine değil de "yuzilûn" cümlesine yer vermesi, ibarenin yazılı metni bütünüyle silmek gibi bir anlama geliyor olması dolayısıyla olmalıdır. Halbuki Allah'ın yazılı kitaplarından bir kitabın lafzına, Levh-i Mahfûz'da olduğu gibi yeryüzünde de herhangi bir kimsenin müdahalesi, onu silip yok etmesi mümkün değildir. Yapılabilecek tek şey, anlamını çarpıtmak, İbn Hacer'in de râğib el-İsfahânî'den (ö. 11/5. yüzyılın ilk çeyreği) naklettiği gibi farklı vecihlerden birini ön plana çıkarmaktır. O halde Buhârî'nin "Allah'ın kitaplarından bir kitabın lafzını..." ifadesi, onun diğer semavi kitapların da Kur'an gibi herhangi bir müdahaleye maruz kalmamış olduğunu düşündüğü sonucuna götürmektedir.

İbn Hacer, Buhârî'nin burada Tevrat'ın tahrifiyle ilgili yaklaşımını, tahrif lafızlarda değil, manalarda gerçekleşmiştir, şeklinde izah etmiştir.³³ O bilahare Buhârî'nin cümlesinde geçen "yetevvülûn" ibaresini şerhinde, tefsir ve te'vil kelimelerinin farklılığından söz etmiş, te'vilin tarif edildiği çeşitli görüşlere yer vermiştir. Bu tariflerden birine göre tefsir, "lafızdan kast edilen anlamı ortaya çıkarmak" iken te'vil, "muhtemel iki anlamdan birini [harici bir delilin varlığı dolayısıyla] zahirine uygun olana irca etmek"tir. Bu tariflerden hareketle, Buhârî'nin te'vilden maksadının, Yahudilerin bir tür te'ville anlamı tahrif etmeleri olduğunu, bu anlamda te'vilin, şayet bir kelime İbranicede biri yakın diğeri uzak olmak üzere iki anlama geliyorsa ve esas olan yakın anlamsa onların kelimeyi uzak anlama yorumları olduğunu söylemiştir.³⁴

İbn Hacer, Buhârî'nin sözü bağlamında tahrifle ilgili görüşlere de yer vermektedir. Birincisi, İbn Hacer'in ifrat olarak nitelendirdiği ve önceki kitapların tamamının muharref olduğu görüşüdür. İkincisi, tahrifin bu kitapların pek çok yerinde meydana geldiği görüşüdür. Üçüncüsü ise bu kitapların küçük bir kısmının muharref olduğu fakat çoğunun olduğu gibi kaldığı görüşüdür ki İbn Hacer bu görüşü İbn Teymiyye'ye nispet etmektedir. Dördüncüsü ise tebdil ve tağyirin lafızlarda değil anlamlarda meydana geldiği görüşüdür. Burada bahse konu edilen ve Buhârî'nin benimsediği görüş budur.³⁵

İbn Teymiyye'ye göre tahrif hakkında iki görüş vardır. Birinci görüşe göre Tevrat ve İncil'deki pek çok şey batıl olup bunlar Allah kelâmı değildir; ayrıca Allah kelâmı olmayanların az olduğunu söyleyenler de vardır. İkinci görüşe göre, bu kitapların harflerinden hiç kimse hiçbir şeyi tahrif etmemiş, yalnızca te'vil yoluyla anlamını tahrif

32 Bkz. Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Riyad: Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, ts.), 47.

33 İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 13: 523.

34 İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 13: 526.

35 İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 13: 523, 524.

etmişlerdir. İbn Teymiyye burada görüş sahiplerine değinmemiş olsa da ikinci görüşün Buhârî'nin ileri sürdüğü görüşle birebir aynı olduğu görülmektedir.³⁶

İbn Teymiyye doğru olanın üçüncü görüş yani kendi ileri sürdüğü görüş olduğunu söylemekte ve delillerini ortaya koymaktadır. Buna göre, bu kitapların yeryüzünde Hz. Peygamber devrine kadar ulaşan sahih nüshaları da vardır, muharref nüshaları da. “Bu nüshalardan hiçbiri tahrif edilmemiştir,” diyen kabulü mümkün olmayan bir şey söylemiştir. Kim de “Hz. Peygamber'den sonra bütün nüshalar tahrif edilmiştir,” derse, bilmediği bir şeyi söylemekle hata etmiştir. Kur'an onlara, Tevrat ve İncil'de Allah'ın indirdikleri ile hüküm vermelerini emretmekte ve bunlarda Allah'ın hükmünün bulunduğunu haber vermektedir. Kur'an da zaten onların bütün nüshaları değiştirdiklerine dair bir haber vermemektedir. İbn Teymiyye, Tevrat ve İncil'de Hz. Musa'nın vefatının, Hz. İsa'nın çarmıha gerilişinin haber verilmesini ise, sonradan kâtiplerce düşülmüş notlar olarak görmek gerektiğini, bunların tıpkı Kur'an'da sure isimlerinin kaydedilmesine benzer bir durum olduğunu dile getirmektedir.³⁷ Böylelikle İbn Teymiyye, sadece manevî tahrifi kabul etmenin mümkün olmadığını söylerken, tahrife uğramış nüshaları olmakla birlikte eldeki Tevrat ve İncil'in tahrife uğramamış nüshalarının bulunduğunu, yoksa Kur'an'ın bu kitaplara referansının bir anlamı kalmayacağını ileri sürmektedir.

İbn Hacer, İbn Teymiyye'nin delillerini değerlendirmiş, bunlar arasında “Allah'ın kelimelerini değiştirecek kimse yoktur”³⁸ ayetinin yer aldığını, hâlbuki bu ayetle “İşittikten sonra onu tebdil edenlere, değiştire geldiği şeylerin günahı vardır”³⁹ ayeti arasında zıtlık bulunduğunu, dolayısıyla bu gibi ayetlere dayanılarak Tevrat veya İncil'in manen tahrif edildiği fikrinin ispat edilemeyeceğini söylemektedir. İbn Teymiyye'nin ileri sürdüğü bir başka delil ise, Doğu'da, Batı'da, Kuzey'de ve Güney'de Tevrat nüshalarının birbirinden farklı olmadığı, böylelikle nüshaların tek bir yöntemde bir araya geldiği şeklindeki düşüncedir. İbn Hacer, bunu da “garip bir istidlal” diye nitelendirerek, tebdil mümkün ise değiştirilmiş olanın yok olması da mümkündür, eldeki nüshalar üzerinde karar kılınmış olsa da tebdil vakti zamanında olmuştur, der. İbn Hacer Tevrat'ın ve İncil'in tarihsel süreçte karşı karşıya kaldıkları yok olma hadiselerine değindikten sonra, manen tahrif edildiklerinin inkâr edilemeyecek bir gerçek olduğunu, ancak meselenin lafzen tahrifin bulunup bulunmadığı noktasında düğümlendiğini, her iki kitapta da Allah katından gelmiş olması mümkün olmayan pek çok şey olduğunu söylemekte, İbn Hazm'dan buna dair pek çok örnek nakletmektedir.⁴⁰

Ancak İbn Teymiyye ikinci görüşü değil, bizzat kendi ifadesiyle üçüncü bir görüşü savunmaktadır.⁴¹ Öyle anlaşılıyor ki İbn Hacer, İbn Teymiyye'nin görüşünü Buhârî'nin ileri sürdüğü görüşten farklı görmemektedir.

İbn Hacer, Buhârî'ye ait görüşün kabule değer olmadığını göstermek üzere görüşüne yer verdiği diğer bir isim ise Zerkeşî'dir. Yukarıda da temas edildiği gibi, Zerkeşî, müteahhir bazı âlimlerin Buhârî'nin dile getirdiği manevî tahrif görüşüne kapıldıklarını, bu sebeple, bu kitaplarla iştilal etmeyi caiz gördüklerini, hâlbuki onların kitaplarını tahrif ve tebdil ettiklerinde görüş ayrılığı olmadığını, bu sebeple bunların kitaplarına bakmak ve

36 İbn Teymiyye'nin görüşlerinin ayrıntıları için bkz. *Mecmû'ul-Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed (Riyad: Mecmau'l-Melik Fehd, 1416/1995), 13: 104.

37 İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-Fetâvâ*, 13: 104, 105.

38 Yûnus 10/64.

39 el-Bakara 1/181.

40 İbn Hacer, *Fethu'l-Barî*, 13: 524, 525.

41 İbn Hacer, *Fethu'l-Barî*, 13: 525.

yazmakla meşgul olmanın caiz olmadığına icma bulunduğunu söylemektedir. Delil olarak da Hz. Ömer'in Tevrat'tan bazı parçalarla Hz. Peygamber'in huzuruna çıkması ve Hz. Peygamber'in buna öfkelenmesi rivayetini getirerek, şayet bu günah olmasaydı Hz. Peygamber öfkelenmezdi, demektir.⁴²

İbn Hacer, Zerkeşî'nin "bu kitaplarla iştigal etmenin caiz olmadığı" görüşü üzerinde durmuş, onun naklettiği rivayetin bu konunun haramlığına delil teşkil ettiği meselesinin su götürüleceğini söylemiştir. Rivayetin hemen bütün tariklerinde bir zaafın olduğuna dikkat çeken İbn Hacer'e göre, bu hadisler her ne kadar *hüccet* ifade etmese de toplamları bir asıllarının olmasını gerektirir. O halde Ehl-i Kitab'ın kitaplarıyla meşgul olmanın haramlığı tahrimen değil tenzihen mekruh olmalıdır. Bu meselede evla olan, imanda derinleşme imkânı bulamamış kimselerle -ki onların bu kitaplara bakmaları kesinlikle caiz değildir- imanda derinleşmiş kimselerin arasını ayırt etmektir. Böyle bir kimse için bu, özellikle de muhaliflere cevap verilmesi gereken yerlerde caizdir. Eski ve yeni âlimlerin nakilleri ve kitaplarından çıkardıkları neticelerle Yahudileri Hz. Muhammed'e (s.a) iman etme konusunda ilzam etmeleri de buna delil teşkil eder. Âlimler onların kitaplarını incelemenin caiz olmadığına inanmış olsalardı, bunu yapmazlardı.⁴³ Bu ifadelerinden İbn Hacer'in geçmiş kitapların tahrif edilip edilmediği meselesiyle, bu kitaplarla meşgul olmanın haram olması meselesinin birbirinden farklı değerlendirilmesi gerektiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

Zerkeşî'nin "müteahhir bazı kimseler" sözünden, Buhârî'den sonra, İbn Haldûn ve Makrizî (ö. 845/1442) gibi âlimlerden önce manevî tahrifi benimseyen kimselerin var olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer tarafından yapılan, İbn Teymiyye'nin aslında manevî tahrifi kabul ettiği görüşünde olduğu çıkarımı kabul edildiği takdirde, Zerkeşî'nin kastının İbn Teymiyye gibi âlimler olduğu sonucu çıkmaktadır. Özellikle İbn Haldûn'un aşağıda ele alınacak görüşleri dikkatlice incelendiğinde, onun ilham kaynağının İbn Teymiyye olduğu ihtimali gündeme gelmektedir.

Goldziher, bahse konu yaklaşımları değerlendirirken İbn Haldûn hakkında şunları söyler:

Tarihi hadiseleri Tevrat'ın mervi metninden alıp rivayet eden bütün tarihçilerin bu daha yumuşak ve üstelik İslam kitabiyatında yakın zamanlara kadar temsilcileri bulunan görüşü benimsediklerini kabul edebiliriz. Bunların müteahhir mümessilleri arasında İbn Haldûn'u görüyoruz ki, o metin tahrifini değil de te'vil tahrifini kabul ettiğini açıkça söylemektedir.⁴⁴

Kitâbü'l-İber'in mukaddimesinde "Tevrat ve İncil'de sıfatları yazılı olan Efendimiz Muhammed'e salat ve selam olsun" derken zimnen eserindeki kaynaklarından birine işaret eden İbn Haldûn, İbn Abbas'a nispet ettiği görüşü "Dünya Milletleri, Nesillerin Değişmesi ve Nesepleri Üzerine" başlığında zikretmektedir. Tevrat'ta Hz. Âdem'den Hz. Musa'ya kadar nakledilen nesep bilgilerine itibar edilip edilmeyeceğini tartışma konusu yapan İbn Haldûn, Tevrat'tan alınan bu neseplerin sıhhatinin tercih edilebilir olduğunu, zira bunların Yahudilerin Müslüman olanlarından ve sıhhati konusunda galip zan bulunan sahih nüshalardan alındığını, Tevrat'ta Hz. Musa'nın, Hz. Yakub'un ve onun torunları ile Hz. Adem arasındaki nesillerin nesebine ciddi bir önem verildiğini söylemektedir. Ek olarak nesep ve

42 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5: 312; İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 805; İbn Abdilberr, *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fadlihi*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Zühayli (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1414-1994), 2: 805; İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 13: 525.

43 İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, 13: 526.

44 Goldziher, "Ehl-i Kitab'a Karşı İslam Polemiği II", 257.

ahbar gibi hususlarda neshin vaki olmadığını, o zaman yapılması gerekenin sahih nüshaları ve sağlıklı rivayetleri araştırıp bulmak olduğunu ifade etmekte, bu noktada söz konusu görüşü nakletmektedir.⁴⁵

İbn Abbas'a nispet ettiği görüşten sonra İbn Haldûn, onun "Onların yanında içinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat vardır" ayetini delil getirdiğini, şayet onlar Tevrat'ın lafızlarını değiştirseydiler, içinde Allah'ın hükmünün mevcut olduğu Tevrat yanlarında olmamış olurdu, diye de buna açıklık getirmektedir. Ona göre, Kur'an-ı Kerim'in onlara nispet ettiği tahrif ve tebdil ile anlatılmak istenen te'vildir. Ancak tebdil, kelimelerde farkında olmadan yazıya geçirilmeksizin yapılan hatalarda; tahrif ise nüshalarda yazımın güzel olmaması durumunda söz konusudur. Devlet hakimiyetinin bulunmadığı, milletlerinin dört bir yana dağıldığı durumlarda bunlar olağan şeylerdir. Onların düzgün kaydedenleriyle etmeyenleri, bilgilileriyle bilgisizleri birdir. Hakimiyetlerinin dolayısıyla güçlerinin gitmesi sebebiyle, vesikalari koruyacak kimse kalmamıştır. Tevrat nüshalarının başına genellikle, bilgin ve din adamlarının kasti olmaksızın bu tür tebdil ve tahrifler gelmiştir. Ancak araştırıldığı zaman sahih nüshalara ulaşmak mümkündür.⁴⁶

Dolayısıyla İbn Haldûn da tıpkı İbn Teymiyye gibi sahih bir nüshaya ve sağlıklı rivayetlere ulaşıldığı takdirde bu tür bilgilere itibar etmek gerektiğini, Yahudilerin kasten Tevrat'ta tahrif yapmak gibi bir durumlarının olmadığını, Kur'an'ın bahsettiği tahrifin yorum tahrifi olduğunu düşünmekte, bu görüşünü de İbn Abbas'tan (doğrusu Buhârî'den) naklettiği rivayetle temellendirmektedir.

3. Buhârî'nin Tahrif Görüşünün Tarihi Arka Planı

Burada, "Buhârî niçin böyle bir görüşe meyletmektedir?", "Onu bu kanaate sevk eden ilmi şartlar nelerdir?" gibi soruların cevabını da aramak gerekmektedir.

Öncelikli muhtemel cevap, Kur'an-ı Kerim'in Tevrat ve İncil'e müspet yöndeki atıfları olmalıdır. İbn Teymiyye'nin de gündeme getirdiği üzere, Kur'an-ı Kerim Tevrat'ın çeşitli niteliklerinden bahsetmekte, bunların başında da bu kitapların hidayet ve nur oluşu gelmektedir.⁴⁷ Kur'an'daki bu atıflar Hz. Musa ve Hz. İsa'ya indirilen orijinal kitabın vasıfları olarak düşünülebilirse de özellikle Tevrat adı altındaki, nüzül dönemi Yahudilerinin elinde bulunan külliyata da benzer atıfların olması meseleyi farklı bir boyuta taşımaktadır. el-Mâide süresinin 43. ayetinde bu durum açıkça dile getirilerek, "Kendi kitapları olan ve içinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat ellerinin altında iken nasıl oluyor da senden hüküm istiyorlar ve sonra da senin hükmüne rıza göstermeyerek çekip gidiyorlar. Gerçekten onlar [kendi kitaplarına] inanmış değiller" buyrulmaktadır. Benzer şekilde el-Araf süresinin 157. ayetinde olduğu gibi, Hz. Peygamber'i müjdeleyen ayetlerin mevcut Tevrat ve İncil'de var olduğuna dair referanslar da Buhârî'yi bu fikre yönelten önemli etkenlerden biri olmalıdır. Nitekim Buhârî, *Sahih*'te "De ki, doğru söylüyorsanız, Tevrat'ı getirip okuyun"⁴⁸ ayetini ikisi bab başlığı olmak üzere üç kez zikretmiştir.⁴⁹

Buhârî'nin *Sahih*'inde Tevrat'la ilgili naklettiği rivayetler de onun bu düşüncesine ışık tutar niteliktedir. Mesela Buhârî iki kez şu rivayeti nakleder:

Ata b. Yesâr der ki: Abdullah b. Amr'ı gördüm: "Bana Allah Rasûlü'nün Tevrat'ta-

45 İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede'*, 2: 7.

46 İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede'*, 2: 7.

47 el-Mâide 5/44, 46.

48 Âl-i İmrân 3/93.

49 Buhârî, "Tefsiru'l-Kur'an", 63; "Tevhid", 47, 51.

ki niteliğini söyle” dedim. O, “Elbette” dedi: “Allah’a yemin ederim ki O (s.a) Tevrat’ta Kur’an’daki bazı nitelikleriyle zikredilmiştir: ‘Ey Peygamber! Biz seni hakikaten şahid, müjdeleyici, uyarıcı [ve ümmilere sığınak] olarak gönderdik. Sen kulumsun ve Rasûlümsün. Sana mütevekkil ismini verdim.’ O kaba ve katı kalpli değildir. Çarşılarda sesini yükseltmeyen, kötülüğe kötülükle karşılık vermeyen aksine bağışlayıp affedendir. Allah onun vasıtasıyla, ‘Lâ ilâhe illallâh’ diyerek sapmış toplumu ayağa kaldırıp, görmeyen gözleri, duymayan kulakları ve perdeli kalpleri açmadıkça onun ruhunu asla kabzetmeyecektir.”⁵⁰

Buhârî’nin *Sahih*’inde çeşitli bablar altında, muhtelif lafızlarla yer verdiği rivayetlerden biri de Abdullah b. Ömer’den nakledilen şu rivayettir:

Yahudiler Peygamber’e (s.a) gelip bir adamla bir kadının zina ettiğini söylediler. Peygamber (s.a): “Recm konusunda Tevrat’ta ne var?” diye sordu. “Onları teşhir ediyoruz ve onlara celde uygulanıyor” dediler. Abdullah b. Selam, “Yalan söylüyorsunuz, orada recm var” dedi. Bunun üzerine Tevrat’ı getirip açtılar. İçlerinden biri recm ayeti üzerine elini koydu. Öncesi ve sonrasını okudu. Abdullah b. Selam, “Elini kaldır” deyince adam elini kaldırdı. Baktılar ki recm ayeti! “Ya Muhammed o doğru söylüyor, Tevrat’ta recm cezası vardır” dediler. Sonra Allah Rasûlü o ikisinin recm edilmesini emretti. İbn Ömer, “Ben onların recm edildiklerini gördüm. Adam kadına olan merhametinden üzerine eğilip onu taşlardan koruyordu” demiştir.⁵¹

Buhârî’nin yer verdiği ve Tevrat ve İncil’de herhangi bir lafzi tahrifin bulunmadığını düşündüren bu rivayetlerin farklı şekillerine diğer hadis mecmularında da fazlasıyla rastlamak mümkündür. Ayrıca Ehl-i Kitab’dan bilgi nakletmekle meşhur Vehb b. Münebbih’in “Tevrat ve İncil Allah’ın indirdiği gibidir. Ondan bir harf bile değişmemiştir. Fakat onlar, tahrif, te’vil ve kendi kendilerine yazdıkları kitaplarla saptırılmışlar ve ‘Allah katından olmadığı halde Allah katındandır, demişlerdir.’ Allah’ın kitapları ise korunmuştur, değişmez”⁵² sözü tahrif tartışmalarının erken bir dönemde gündeme geldiğini gösteren ve manevi tahrif iddiası taşıyan önemli örneklerden biridir.

Bu rivayetler, Ehl-i Kitab’la Müslümanlar arasında polemik konusu olan temel iki meselenin de nirengi noktasını oluşturmaktadır: Hz. Peygamber’in önceki kitaplarda müjdenmesi (beşâirü’n-nübüvve) ve tahrif problemi. Sahabeden itibaren başlayan bu tartışmalar zaman içerisinde farklı boyutlar kazanmış, Ehl-i Kitab’dan ihtida edenlerin verdikleri şifahi bilgiler ve Tevrat ve İncil’den yapılan çevirilerle daha da derinleşmiştir.

İbn İshâk’ın (ö. 150/767) Yuhanna İncil’inden naklettiği beşâirü’n-nübüvveye dair bir metin tartışmaya böyle bir derinlik katmıştır:

Kim bana buğz ederse Rabbe buğz etmiştir. Ben, benden önce hiç kimsenin yapmadığı şeyleri onların yanında yapmamış olsaydım, onların hiçbirinin hatası olmazdı. Fakat şu andan sonra kibirlendiler ve zannettiler ki, beni ve de Rabbi destekliyorlar. Fakat Namûs’ta geçen, “Onlar boş yere bana buğz ettiler” sözünün tamam olması gerekiyordu. “Münhamenna” geldiğinde ki, bu Allah’ın size Rab katından göndereceği, adaletin ruhudur. Bu, Rabbin katından çıkacak olandır. O bana şahitlik edecek, siz de şahitlik edeceksiniz. Çünkü siz de başından beri benimlesiniz. Bunu size şüpheye düşmeyesiniz diye söyledim.⁵³

50 Buhârî, “Buyû”, 50; “Tefsir (48)”, 3; *el-Edebü’l-Müfred*, thk. Semir b. Emin (Riyad: Mektebetü’l-Maârif, 1419/1998), 129, 130.

51 Buhârî, “Menâkıb”, 26; “Tefsiru’l-Kur’an”, 63; “Hudûd”, 25, 39; “Tevhid”, 51.

52 İbn Kesir, *Tefsir*, 2: 65.

53 İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Halebî, 1375/1955), 1: 233.

İbn İshâk ve İbn Hişâm (ö. 218/833) Süryânice olan 'Münhamennâ' kelimesini 'Muhammed'le açıklamışlar, bunun Yunancasının ise Paraklitos olduğunu söylemişlerdir.

Buhârî'nin çağdaşı olan ve Abbâsi sarayında *ed-Dîn ve'd-Devle, Kitâbü'r-Red 'al'e'n-Nasarâ* gibi eserleri kaleme alan Süryânî mühtedi Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 251/865) Ehl-i Kitâb'la girilen polemiklerdeki yeri de burada hatırlanmalıdır. İbn Rabben, Kitâb-ı Mukaddes'ten Hz. Peygamber'i müjdeleyen pek çok metni Arapçaya çevirerek İslamî literatüre zengin bir kaynak sağlamıştır. Böylelikle Müslümanlar, Yeni Ahit metinlerinin yanı sıra, Yeşaya, Daniel, Mezmurlar gibi Eski Ahit metinlerindeki beşâirü'n-nübüvve ve dolayısıyla bu kitaplardaki orijinal noktalara ışık tutan pasajlara dair bilgi sahibi olmuşlardır.⁵⁴

Buhârî'nin diğer bir çağdaşı el-Câhiz (ö. 869/255) da kadim kitaplarda Hz. Peygamber'in nübüvvetinin müjdeleri olduğuna dikkat çekmiş, fakat bu kitaplarda var olan müjdelerle delil getirmediğini söylemiştir. Zira Câhiz'a göre, İslam dünyasının Şam, Bağdat ve Yemen gibi farklı bölgelerinde Müslüman olan Ehl-i Kitâb'ın, aralarında bir iletişim olmadığı halde, ortak sebeplerle Müslüman olmaları meseleyi vuzuha kavuşturmuştur.⁵⁵

Sayıları çoğaltılabilecek bu örnekler bize, Buhârî'nin yaşadığı dönemde Ehl-i Kitâb'la girilen polemiklerde Kitâb-ı Mukaddes'ten delil getirmenin oldukça önemli olduğu sonucuna götürmektedir. Kitâb-ı Mukaddes'in delil olabilme niteliğinden söz etmek, onun lafzen tahrif edilmemiş olmasını gerektirir. Aksi halde Kur'an'ın verdiği, Tevrat ve İncil'de Hz. Peygamber'in niteliklerinin ve Allah'ın hükümlerinin var olduğu haberini izah güçleşir. Nitekim Tevrat ve İncil'in lafzen muharref olduğunu keskin bir dil ve delillerle iddia eden İbn Hazm, bu tür ayetlerin varlığı dolayısıyla düştüğü çelişkiyi, Hz. Peygamber'i müjdeleyen ayetlerin tahrif edilmeyip korunduğu teziyle gidermeye çalışmıştır.⁵⁶ O halde söz konusu ayet ve rivayetler çerçevesinde lafzen tahrifi imkânsız görüp söz konusu olanın manevî tahrif olduğunu kabul etmek de makul bir tercih olmalıdır.

Buhârî'nin bu görüşünün muhtemel sebepleri üzerinde dururken, onun tarihçi kimliğinin de hesaba katılması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim İbn Haldûn, tarihe dair olayların sebeplerini idrak etmenin, bütün haberlerin köklerine vakif olmanın ve nakledilen haberlerin ilke ve kurallara göre değerlendirmenin önemine dikkat çekerken, İbn İshâk, Buhârî ve Taberî (ö. 923/310) gibi isimleri zikretmiş, onların tarih ilmine önem vermelerinin temel sebebinin bu amaçları gerçekleştirmek olduğunu söyleyerek Buhârî'nin tarihçi kimliğine vurgu yapmıştır.⁵⁷

Bilindiği gibi, Müslümanlar erken dönemden itibaren farklı bilim ve kültür havzalarıyla karşılaşmışlar, kadim mirasın Arapçaya intikalinin yanı sıra yeni bir bilimsel inşâ süreci başlatmışlardır. Bu süreçte Müslümanlar büyük dünya tarihleri yazımına da girişmişler, tarihle ilgili bilgi eksikliklerini giderme noktasında en önemli müracaat kaynağı olarak Ehl-i Kitâb'dan intikal eden sözlü ve yazılı bilgileri kullanmışlardır. Bir başka deyişle Ehl-i Kitâb'a ait kadim metinler, tarihçiler için önemli bir yere sahip olmuştur.⁵⁸ Zira Ehl-i Kitâb'ın kutsal kitap kültürü içinde bir tarih yazım gelenekleri vardır ve ellerinde bulunan kutsal kitaplar da zaten gerek peygamberlerin hayatlarını gerekse insanlığın ve

54 Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Dîn ve'd-Devle fi İsbâti Nübüvveti Muhammed*, thk. Âdil Nüveyhiz (Beyrut: Dârü'l-Âfâk el-Cedide), 1393/1973, bir örnek için bk. 131, 132.

55 Câhiz, *Hucecî'n-Nübüvve, Resâilü'l-Câhiz* içinde (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1399/1979), 3: 270, 271.

56 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel el-Ehvâ' ve'n-Nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 1: 157.

57 İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mübtede'*, 1: 37.

58 Buhârî'nin İbn İshâk kanalıyla Tevrat'tan naklettiği bir bilgi için bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebir*, haz. M. Abdülmüid Hân (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Usmâniyye, ts.), 1: 5.

İsrâiloğulları'nın geçmişini işlerken tarihsel bir anlatımı esas almaktadır. Bu sebeple Müslüman tarihçiler, az veya çok bu kaynaklardan istifade etme yoluna gitmişlerdir.⁵⁹

III. yüzyılın bir başka ismi İbn Kuteybe (ö. 889/276), *el-Maârif*, *Uyûnü'l-Ahbâr*, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis* ve *Delâilü'n-Nübüvve* gibi eserlerinde Kitab-ı Mukaddes'ten çeşitli nakiller yapmakta, mesela *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*'teki Tevrat ve İncil'in aslına uygun nakilleri oldukça dikkat çekmektedir.⁶⁰ Benzer nakillerine *el-Maârif*⁶¹ adlı tarih kitabı hüviyeti taşıyan eserinde de rastlanmaktadır.

Şu halde tarihçilerin Ehl-i Kitab kaynaklarına bakışı, elbette diğer ilmî disiplinlere müntesip âlimlerin bakışından farklılık arz edecektir. Zira lafzen tahrifi kabul etmek, tarihçinin en önemli bilgi kaynakları üzerinde ciddi şüpheler uyandırmak anlamına gelecektir.

Sonuç

Buhârî'nin *Sahîh*'inde kimi âlimlerce İbn Abbas'a nispet edilen ve lafzî tahrifin imkânsız olduğunu ifade eden ibare, esasen İbn Abbas'a değil Buhârî'nin kendisine aittir. Cümlelerin Buhârî'ye ait olduğu hususunu Zerkeşi, İbnü'l-Mülakkın, İbn Hacer gibi âlimler de teyit etmişler, Buhârî'nin manevî tahrife meylettiğini belirtmişlerdir. Bu görüşle Buhârî, en erken Vehb b. Münebbih tarafından dillendirildiğini söyleyebileceğimiz ve daha sonra İbn Haldûn, Makrîzî gibi âlimlerce kabul edilen manevî tahrifi kabul etmiş olmaktadır.

Buhârî, "yuharrifün" kelimesinin tefsirinde Ebû Ubeyde'nin yazılı metni bütünüyle silmek anlamına gelen "yuzîlün" şeklindeki izahına yer vermiş, ancak bu yorumu kabul etmeyerek Allah'ın yazılı kitaplarından bir kitabın lafzına, Levh-i Mahfûz'da olduğu gibi yeryüzünde de herhangi bir kimsenin müdahale etmesinin, onu silip yok etmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Ona göre insanların yapabilecekleri tek şey, yazılı metinlerin anlamını çarpıtmak, metnin içerdiği farklı vecihlerden birini ön plana çıkarmaktır. Böylelikle Buhârî'nin, "Allah'ın kitaplarından birinin lafzını..." ifadesinden, semavi kitapların da Kur'an gibi herhangi bir müdahaleye maruz kalmamış olduğunu düşündüğü anlaşılacaktır.

Buhârî'nin bu görüşündeki temel etkenlerin başında, önceki semavi kitaplarda "Allah'ın hükümleri"nin var olduğunu gösteren ayetlerin ve bu kitapların hala "Hz. Peygamber'in müjdeleri"ni içerdiğini anlatan rivayetlerin varlığı gelir. Hz. Peygamber'in müjdeleriyle alakalı Ehl-i Kitab'la girilen polemiklerde Ehl-i Kitab kökenli ravilerin naklettiği vahiy mahsulü olduğu düşünülen bilgiler yanında Tevrat ve İncil gibi metinlerden yapılan tercüme de söz konusu kitaplar hakkındaki düşünceleri şekillendiren diğer bir etkidir. Ayrıca İslam coğrafyasında ilimlerin gelişmesi ve büyük dünya tarihlerinin yazılma sürecinde, semavi kitapların gerekli bilgi ihtiyacını karşılayan ciddi kaynaklar olarak mülhaza edilmesi, bu kitapların lafzen tahrife uğramamış olması gerektiği fikrini besleyen bir başka etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

59 Philip K. Hitti, *History Of The Arabs* (Newyork 1968), 389.

60 Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, thk. Muhammed Zühri (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1972). İbn Kuteybe bu eserinde şöyle der: "Tevrat'ta şunu okudum: (...)" Tekvin, 8: 6-12'ye atfen, s. 138; "Tevrat'ta şunu da okudum: (...)" Tekvin, 3: 1-19'a atfen, s. 139; "İncilde okudum..." s. 147, "Sahih İncilde Hz. İsa şöyle demiştir: (...)" Matta, 5: 34'e atfen, s. 273; "Onu Tevrat'ta gördüm..." Tekvin, 5: 5'e atfen, s. 282; "Tevrat'ta Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: (...)", s. 291.

61 bk. Zülfikar Tüccar, "el-Maârif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 27 (İstanbul: TDV Yay., 2003), 271.

Kaynakça

- Abdullatif Suphi Paşa. *Miftâhu'l-Iber*. Transkripsiyon: Emine Öztürk-Sertaç Demir. İstanbul: Rağbet, 2016.
- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*. 12 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Târîhi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Edebü'l-Müfred*. Tahkik: Semîr b. Emîn. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1419/1998.
- Buhârî. *et-Târihu'l-Kebîr*. Hazırlayan: M. Abdülmüid Hân. 8 cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Usmâniyye, ts.
- Buhârî. *Halku Ef'âli'l-İbâd*. Tahkik: Abdurrahman Umeyra. Riyad: Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, ts.
- Buhârî. *Sahih-i Buhârî*. Tahkik: M. D. el-Buğa. 9 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1407-1987.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Hucecû'n-Nübüvve. Resâilü'l-Câhiz* içinde. 4 cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1979/1399.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Neşr: M. Fuad Sezgin. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1381.
- Emin el-Hûlî. *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*. Çeviren: Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin. Ankara: Kitâbiyât, 2006.
- Goldziher, Ignas. "Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II". Çeviren: Cihad Tunç. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1982): 249-277.
- Gökkır, Necmettin. "Kur'ân-ı Kerim Açısından İlahî Kitapların Tahrifi Meselesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000): 210-223.
- Hitti, Philip K. *History Of The Arabs*. Newyork 1968.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemalüddin Yûsuf b. Abdullah. *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fadlihî*. Tahkik: Ebu'l-Eşbâl ez-Zühelyî. 2 cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414-1994.
- İbn Âşûr, M. Fâzıl. *et-Tefsîr ve Ricâlüh*. Kahire: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1390/1970.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Tahkik: Esad Muhammed Tayyib. 13 cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Baz, 1419.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*. Neşr: Muhibbüddîn el-Hatîb. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber*. Neşr: Halîl Şehhâte. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endelüsî. *el-Fasl fî'l-Milel el-Ehvâ ve'n-Nihal*. 3 cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemalüddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Tahkik: Mustafa es-Sakâ. 2 cilt. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Halebî, 1375/1955.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Tahkik: Sami b. Muhammed Selâme. 8 cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*. Tahkik: Muhammed Zührî. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1972.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî. *Mecmûu'l-Fetâvâ*. Tahkik: Abdurrahman b. Muhammed. 35 cilt. Riyad: Mecmau'l-Melik Fehd, 1416/1995.
- Kinnûcî, Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddık Han. *Fethu'l-Beyân fî Makâsidi'l-Kur'ân*. Tahkik: Abdullah el-Ensârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1412/1992.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto, 2012.

- Taberî, Ali b. Rabben. *ed-Dîn ve'd-Devle fî İsbâti Nübüvveti Muhammed*. Tahkik: Âdil Nüveyhiz. Beyrut: Dârü'l-Âfâk el-Cedide, 1393/1973.
- Tarakçı, Muhammet. "Tahrif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 422- 424. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tüccar, Zülfikar. "el-Maârif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 271. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.